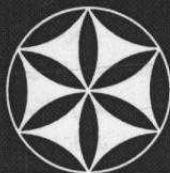

به نام خداوند جان و خرد

بر شکل گیری حسینیه های عصر قاجار بیرجند

بسترهای تاریخی وقف
بر شکل گیری حسینیه های
عصر قاجار بیرجند

انتشارات آریارمنا

انتشارات آریارمنا

بسترهای تاریخی وقف

بر شکل‌گیری حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند

| مرضیه فاریابی، حسن هاشمی زرج‌آباد، مفید شاطری، علی زارعی |

| با همکاری گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن |

| چاپ و صحافی: مهرگان |

| نوبت چاپ: نخست، ۱۳۹۸ | شمارگان: ۱۰۰ نسخه |

| بها: ۴۰۰۰۰ تومان |

| تصویر جلد: حسینیه شوکتیه بیرجند |

| تاریخ: www.aryaramna.ir |

| ناشران: info@aryaramna.ir، aryaramna@hotmail.com |

| نشانی: تهران، صندوق پستی: ۵۶۹-۱۴۵۱۵ |

| همراه: ۰۹۳۹۵۹۶۹۴۶۶ |

| هدف: حفرقین اثر برای انتشارات آریارمنا محفوظ است. |

| تکثیر، انتشار، چاپ و بازنویس، اثر یا بخشی از آن به هر شیوه همچون رونوشت، انتشار الکترونیکی، ضبط و ذخیره روی سی‌دی و چیزهایی که این دست بدون موافقت کتبی و قبلی انتشارات آریارمنا ممنوع است و متخلفان بر پایه قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» تحت پیگرد قرار خواهند گرفت. |

عنوان و نام پدیدآور	بسترهای تاریخی وقف بر شکل‌گیری حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند / مرضیه فاریابی... [و دیگران]: یا همکاری گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن.
مشخصات نشر	تهران: آریارمنا، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	۱۷۶ ص.: مصور، جدول.
فروست	ایران زمین: ۳.
شابک	978-622-95482-3-3
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
یادداشت	مولفان: مرضیه فاریابی، حسن هاشمی زرج‌آباد، مفید شاطری، علی زارعی.
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	موقوفه‌ها -- ایران -- بیرجند
موضوع	Endowments -- Iran -- Birjand
موضوع	وقف -- ایران -- بیرجند -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	Waqf -- Iran -- Birjand -- History -- 19th century
موضوع	تکیه‌ها و حسینیه‌ها -- ایران -- بیرجند
موضوع	Takyeh-ha va hoseyniyeh-ha -- Iran -- Birjand*
موضوع	وقف -- ایران -- تاریخ
موضوع	Waqf -- Iran -- History
شناسه افزوده	فاریابی، مرضیه، ۱۳۶۸-
شناسه افزوده	گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن
شناسه افزوده	BP1۹۳/۲
رده‌بندی کنگره	۲۹۷/۲۷۳
رده‌بندی دیویدی	۵۸۴۷۱۸۸
شماره کتابشناسی ملی	

فهرست

۱۳.....	مقدمه
۱۵.....	فصل اول.....
۱۵.....	سنت وقف
۱۶.....	بخش اول.....
۱۶.....	سنت وقف
۱۶.....	وقف در لغت.....
۱۶.....	وقف در اصطلاح.....
۱۷.....	فلسفه و هدف ترویج وقف
۱۷.....	اقسام وقف
۱۸.....	وقف عام
۱۸.....	وقف خاص
۱۸.....	وقف انتفاع
۱۸.....	وقف منتف
۱۸.....	شرایط وقف
۱۹.....	ارکان وقف
۱۹.....	صیغه وقف
۱۹.....	واقف
۱۹.....	موقوفه
۱۹.....	موقوف علیه
۲۰.....	وقف در اسلام و سیره پیامبر
۲۰.....	وقف در قرآن
۲۱.....	وقف از دیدگاه امامان شیعه و فقهای امامیه
۲۲.....	وقف از دیدگاه فقهای اهل سنت
۲۳.....	بخش دوم

بسترهای تاریخی وقف بر شکل‌گیری حسینیه‌های عصر قاجار بیزند ♦ ۸

۲۳	پیشینه وقف در ایران
۲۳	وقف در ایران باستان
۲۴	وقف در ایران دوره اسلامی
۲۴	وقف در دوره بنی امیه
۲۵	وقف در دوره بنی عباس
۲۵	وقف در دوره سلجوقیان
۲۶	وقف در دوره ایخانیان
۲۷	وقف در دوره صفویه
۲۸	وقف در دوره عثمانیان
۲۹	وقف در دوره قاجاریه
۲۹	وقف در دوره مشروطه
۳۰	وقف در دوره پهلوی
۳۰	وقف در انقلاب اسلامی
۳۲	بخش سوم
۳۲	وقف و دیدگاه‌های متفاوت آن
۳۲	وقف از دیدگاه اقتصادی
۳۳	وقف از دیدگاه اجتماعی
۳۴	وقف از دیدگاه فرهنگی
۳۵	وقف از منظر دینی-مذهبی
۳۵	وقف از منظر پایداری زیست محیطی
۳۶	وقف در سیمای شهری
۳۷	دیدگاه‌های نظری تأثیر وقف در شکل فضایی شهرهای اسلامی
۳۹	بازتاب فضایی-کالبدی وقف در ساختار شهری
۳۹	بازتاب غیرکالبدی
۴۰	بازتاب کالبدی
۴۰	بازتاب‌های اجتماعی-اقتصادی وقف در توسعه شهر
۴۱	الگوهای توزیع و پراکنش فضایی عناصر و فضاها و وقفی در ساختار شهری
۴۱	الف) الگوی پراکنده

۴۱	ب) الگوی متمرکز
۴۲	ج) الگوی متمرکز پراکنده
۴۲	د) الگوی پراکنده متمرکز
۴۲	تحلیل ارتباطات فضایی-کالبدی موقوفات
۴۵	فصل دوم
۴۵	جغرافیای تاریخی شهر بیرجند
۵۵	فصل سوم
۵۵	تجلی وقف و بافت تاریخی شهر بیرجند
۵۶	مقدمه
۵۸	بخش اول
۵۸	بافت تاریخی در سیمای شهر اسلامی
۵۸	بافت شهر
۵۸	بافت تاریخی
۵۹	ساختار و ویژگی بافت‌های تاریخی در شهرهای ایران
۶۰	عناصر کالبدی- کارکردی بافت‌های تاریخی شهرهای اسلامی
۶۱	ارگ و بارو
۶۱	مسجد جامع
۶۲	بازار
۶۲	مناطق مسکونی و محله‌ها
۶۳	شبکه خیابان‌ها، دیوار و نماهای خارجی
۶۴	وقف در سیمای کالبدی بافت تاریخی شهرهای ایران
۶۶	بخش سوم
۶۶	نهاد وقف در سیمای بافت تاریخی شهر بیرجند
۶۶	وقف در بیرجند و پیشینه آن
۶۶	انگیزه‌های وقف در بیرجند
۶۷	بعد مذهبی

بسترهای تاریخی وقف بر شکل‌گیری حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند ♦ ۱۰

۶۷	بعد اجتماعی
۶۷	بعد فرهنگی
۶۷	بعد اقتصادی
۶۸	نوانخانه (دارالمساکین)
۶۸	پراکنش موقوفات در شهر بیرجند
۷۲	نقش وقف در شکل‌گیری بافت تاریخی بیرجند
۷۳	شکل‌گیری بناهای وقفی در محلات بافت تاریخی بیرجند
۷۷	محله سر
۷۸	محله توده
۸۰	محله رنگرزا
۸۰	محله میان‌ده
۸۲	محله خیرآباد
۸۷	فصل چهارم
۸۷	حسینیه‌های وقفی در بیرجند
۸۸	مقدمه
۹۰	بخش اول
۹۰	حسینیه‌ها و نکایا
۹۰	حسینیه و تکیه در لغت
۹۰	حسینیه، میدان و تکیه
۹۲	پیشینه حسینیه‌ها و نکایا
۹۲	مقایسه نکایا و حسینیه‌ها
۹۴	نکایا و حسینیه‌ها در شهرهای اسلامی
۹۵	معماری خاص نکایا و حسینیه‌ها
۹۹	بخش دوم
۹۹	حسینیه‌ها در سیمای شهر بیرجند

۹۹	حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند
۱۰۰	نام‌های متفاوت حسینیه در شهر بیرجند
۱۰۱	تقسیم‌بندی حسینیه‌ها بیرجند براساس نام و شهرت
۱۰۲	معماری حسینیه‌ها در بافت تاریخی بیرجند
۱۰۲	بررسی حسینیه‌های مورد مطالعه در سیمای شهر بیرجند
۱۰۳	حسینیه شوکتیه
۱۰۵	پیشینه بنا با تکیه بر وقف‌نامه‌ها
۱۰۸	معماری بنا
۱۱۴	حسینیه نواب
۱۱۵	پیشینه بنا با تکیه بر وقف‌نامه‌ها
۱۱۸	معماری بنا
۱۲۲	حسینیه بی‌بی عروس
۱۲۳	پیشینه بنا با تکیه بر وقف‌نامه‌ها
۱۲۴	معماری بنا
۱۲۷	حسینیه گود
۱۲۸	پیشینه بنا با تکیه بر وقف‌نامه‌ها
۱۳۰	معماری بنا
۱۳۳	حسینیه آراسته
۱۳۵	پیشینه بنا با تکیه بر وقف‌نامه‌ها
۱۳۷	معماری بنا
۱۵۱	کتاب‌نامه

مقدمه

یکی از هنرهای اسلام، محبت و نیکوکاری بیشتر کلامش در وجود انسان‌ها استفاده از حب نفس (خوددوستی) است که در تمام احکام اعم از فرضیه و حرمت به چشم می‌خورد. اسلام از طریق سنت وقف از این نوع عواطف انسانی استفاده می‌کند و می‌فرماید: «اگر می‌خواهید مالکیت و اموالت تا ابد در اختیار خودتان باشد خیرات و میراثش نصیب خودتان گردد در راه خدا وقف کنید». در بسیاری از آیات قرآن سفارش به نزدیک کردن قلب‌ها، محبت و کرامت‌نمایی به افراد شده که هر یک به نوعی به نقش و جایگاه وقف، انفاق و صدقه اشاره دارند. هرچند لفظ وقف در این آیات و روایات نیامده لیکن به گفته اکثر فقها و مفسرین لفظ صدقه به‌ویژه «صدقه جاریه» در این بیانات اشاره به وقف شده است. سنت وقف نمادی از ایمان و رشد معنوی، می‌تواند پاسخگوی جامعه باشد به‌ویژه آنجا که ابعاد اجتماعی و اقتصادی خاص دارد و نتیجه آن منفعت عمومی و کمک به عمران و آبادی جامعه است. علاوه بر آنکرد فراوان در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری، از نظر کالبدی نیز نقش بسیار مؤثری در شکل‌دهی به ساخت فضایی - کالبدی شهرهای اسلامی داشته است که از کوچک‌ترین تا کلان‌ترین عناصر شامل آب‌انبارها، حسینیه‌ها، مساجد، مدارس، بیمارستان‌ها، کارخانه‌جات و مجموعه‌های وقفی تا بنیاد کوی و شهرهای وقفی برای تأمین مقاصد خداپسندانه می‌توان مشاهده نمود. نظام وقف که تحت تأثیر جهان بینی دینی و مذهبی شکل گرفته نه تنها موجب ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرها بوده، بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک موقوفات با امور دینی و مذهبی سبب ماندگاری و پایداری فضاها و شهرهای موقوفه در طی زمان شده است. این قاعده در خصوص شهر بیرجند هم صدق می‌کند. وجود سنت وقف در رهگذر تاریخ همچون شاخ و برگ و در نهایت ایجاد سایه‌ای در همه ابعاد زندگی انسان‌های این شهر است و قلب‌های این مردمان را توانمند با عطا و بخشش کرده است به حدی که

دستگیری مستمندان، عزاداری جهت زنده نگه داشتن یاد و نام و خاطره حضرت سیدالشهداء (ع)، افطاری دادن به روزه‌داران و ده‌ها موارد دیگر جزو مسائل مهم و لاینفک زندگی آنان بوده است و در همه ابعاد و زوایای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی خود را نمایان کرده است.

در بافت تاریخی بیرجند، سازمان کالبدی از پیوند میان مرکز شهر و مراکز محلات از طریق فضاها و عناصر ارتباط‌دهنده مثل گذر اصلی و میدان به وجود آمده است. در مراکز محلات این شهر عناصر عام‌المنفعه‌ای چون حسینیه‌ها، تکایا، مساجد، آب‌انبارها، حمام‌ها و مدارس با فرآیندی متقابل، ارتباط فضایی مشخصی با سایر فضاهای شهر داشته‌اند که از میان این عناصر می‌توان نقش حسینیه‌ها را پررنگ‌تر دانست. در واقع قرارگیری بناهای عام‌المنفعه بالاخص حسینیه‌ها در ارتباط با گذر اصلی و مرکز محلات، سبب شکل‌گیری سازمان فضایی این شهر و نوعی پیوستگی و ارتباط قوی فضایی میان آنها شده است. می‌توان خاطر نشان نمود در ساختار واحدهای تشکیل دهنده اصلی شهر که از بناهای عام‌المنفعه تشکیل شده است، حسینیه‌ها جزو بناهای اصلی و هسته‌ای با مرکز ثقل فضایی و عناصر ویژه دیده می‌شوند که سهم بسزایی در شکل‌گیری و در نهایت گسترش شهر داشته است.

در مجموعه حاضر که تحت عنوان بسترهای تاریخی وقف بر شکل‌گیری حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند است سعی شده است که از مجموع سوره‌های دوره قاجار در شهر بیرجند، حسینیه‌هایی انتخاب شود که از همان ابتدا با نیت وقف شکل گرفته‌اند. راساس مطالعات اکتشافی مقدماتی از میان حسینیه‌های قاجاری پنج حسینیه واقع در بافت تاریخی شهر بیرجند شامل (حسینیه شوکتیه، حسینیه نواب، حسینیه آراسته، حسینیه بی بی عروس، حسینیه آقا میرزا علی)، صورت نمونه‌گیری غیر تصادفی و کارشناسی شده انتخاب گردید و تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش امارت توصیفی، جداول، نمودارها و نقشه‌ها صورت خواهد گرفت به‌صورتی که در فصل نخست در خصوص سنت وقف، پیشینه و کارکرد آن در همه ابعاد جوامع، در فصل دوم در خصوص جغرافیای تاریخی شهر بیرجند و قدمت تاریخی آن، فصل سوم در خصوص تجلی سنت وقف در بافت تاریخی شهر و خصوصاً بازتاب آن در محلات و در فصل آخر در خصوص وقف و شکل‌گیری آن در حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند سخن به میان آمده است. امید است مجموعه حاضر گامی هر چند ناچیز در جهت روشن کردن زوایای پنهان سنت وقف و نقش آن در شکل‌گیری حسینیه‌های عصر قاجار، شناسایی واقفان و ارائه خدمات شایسته آنان در شهر بیرجند باشد.